

اسم الله

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده کاربردی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته صنایع دستی

عنوان

شناخت و بررسی کاربرد صنایع دستی در نمایش تعزیه ایران معاصر
(لباس-ماسک و صحنه)

استاد راهنما

جناب آقای دکتر احمد تندی

عنوان بخش عملی

جامه‌ای جدید بر قامتی کهن

استاد راهنمای بخش عملی

جناب آقای دکتر اسماعیل شفیعی

نگارش و تمقیق

مهرنوش شهبازی راد

شهریور ۱۳۹۲

تعهدنامه

اینجانب مهنوش شه‌بازی راد اعلام می‌دارم که تمام فصل‌های این پایان‌نامه و اجزاء مربوط به آن برای اولین بار (توسط اینجانب) انجام شده است. برداشت از نوشته‌ها، کتب، پایان‌نامه‌ها، اسناد، مدارک و تصاویر پژوهشگران حقیقی یا حقوقی (فارسی و غیر فارسی) با ذکر مأخذ کامل به شیوه‌ی تحقیق علمی صورت گرفته است.

بدیهی است در صورتی که خلاف موارد فوق اثبات شود مسوئولیت آن مستقیماً به عهده اینجانب خواهد بود.

امضاء

تاریخ

تقدیم به همسر

که بی دریغ و پُر مهر در این راه یاری‌ام رساند

و بوسه بر دستان پدر و مادرم، که هر آنچه از جانم باقی‌ست، تقدیمشان .

مجالى براى تقدير و تشكر

از تمام عزيزانى كه هر يك به نوبه‌ى خود در قدم‌هايم سهيم شدند

كمال سپاس از

دكتور احمد تندى - دكتور اسماعيل شفيعى - دكتور داداشى - دكتور سعيد زاويه - دكتور حسن محمد باقر - دكتور مسلم نادعلى زاده - خانم دكتور طاووسى - آقاى ابوالفضل مقدر - غلامعلى نادعلى زاده - صفر على بهرام نياكان - عبدالله مهرى - جواد خداوندى - سيد محسن پورفيكوى - مصطفى كاظم زاده - حسين شهبازى راد - على شهبازى راد - محمد مظفرى زاده يزدى - علىرضا پورطالبى - احمد اجرلو - سيد محمد حسيني - سيامك شيخ - خانم‌ها شهربانو كاظمى - محبوبه نوريان - سميرا نيكزاد - كتايون فرجى اميرى - سميه عاشورى

چکیده:

بررسی کاربرد صنایع دستی در نمایش سنتی تعزیه به عنوان منبعی مهم و پرمحتوا که نه تنها جایگاه ویژه‌ای به لحاظ تاریخی و مذهبی از گذشته‌های دور در باور اعتقادی مردم ایران داشته، بلکه در حوزه‌های هنری مختلف نیز تاثیرگذار بوده است در دو بخش لباس و صحنه که شامل ساخت و تزئینات البسه و ملحقات آنها همچون زره، کلاه‌خود، شمشیر و سپر و... و همچنین ادوات صحنه همچون بیرق، علامت، نخل و منبر و... می‌باشد می‌تواند در شناخت جایگاه مجموعه رشته‌های صنایع دستی و میزان ظرفیت و قابلیت‌های پنهان و آشکار آنها در استفاده و حضورشان در فضاهای معاصر با توجه به خصیصه‌ی کاربردی بودن این گروه از هنرها تاثیرگذار باشد.

کلید واژه: صنایع دستی - تعزیه - لباس - صحنه

فهرست مطالب

I	چکیده فارسی
II	فهرست مطالب
VIII	فهرست تصاویر
۱	مقدمه
۲	کلیات
۵	فصل ۱ نمایش سنتی - مذهبی تعزیه
۸	وجه تسمیه تعزیه
۹	پیشینه تعزیه
۱۱	تعزیه در دوران قاجار
۱۶	فصل ۲ لباس و ملحقات همراه بازیگر در تعزیه
۱۷	جایگاه لباس در تعزیه
۱۹	جنس و کیفیت لباس‌ها
۲۱	فرم و شکل لباس
۲۵	لباسهای مورد استفاده در تعزیه
۲۵	لباس‌های پارچه‌ای
۲۵	عبا
۲۸	قبا
۳۰	جبه
۳۱	چوخا

۳۱	کلیجه
۳۶	پیراهن‌های زنانه‌ی گل‌دار
۳۶	شال
۳۹	چفیه و عقال
۳۹	یاشماق
۳۹	روبنده و چهره‌پوش
۴۲	کلاه
۴۲	تاج
۴۵	لباس و ملحقات نم‌دی
۴۵	کلاه نم‌دی
۴۷	کپنک
۴۸	لباس و ملحقات چرمین
۴۸	خفتان
۴۹	بازوبند و ساعدبند
۴۹	کمربند
۵۰	مشک
۵۴	لباس و ملحقات فلزی
۵۴	زره
۵۸	کلاه‌خود

۶۳	سپر
۶۴	شمشیر
۷۲	خنجر
۷۲	نیزه
۷۷	گرز
۷۷	گرز آتشین
۷۸	تبرزین
۸۲	زیورآلات
۸۴	ملحقات چوبی
۸۴	کشکول
۸۵	عصا
۸۶	تیر و کمان
۹۲	پاپوش‌ها
۹۲	چکمه
۹۲	گیوه
۹۳	نعلین
۹۷	ماسک
۱۰۱	فصل ۳ صحنه و عناصر صحنه در تعزیه
۱۰۷	اشیاء داخل صحنه

۱۰۷	اسباب و وسایل روی سکوی نمایش
۱۰۷	حجله
۱۰۷	گهواره
۱۰۸	جایگاه (نشیمنگاه)
۱۰۸	صندلی
۱۰۸	منبر
۱۰۸	تخت و بارگاه
۱۰۹	چادر
۱۱۱	دار و قناره
۱۱۱	نردبان
۱۱۱	قناره
۱۱۱	صندوق
۱۱۱	تشت
۱۱۲	اسباب و وسایل همراه بازیگر
۱۱۲	کنده و زنجیر
۱۱۲	غل جامه
۱۱۳	اسباب خارج صحنه

۱۱۳	علم یا بیرق
۱۲۱	علامت
۱۳۱	توق
۱۳۲	نخل
۱۳۴	تابلوهای عامیانه قهوه‌خانه‌ای
۱۳۴	کتیبه‌ها
۱۳۷	آلات موسیقی
۱۳۸	سازهای بادی سنتی
۱۳۸	شیپور
۱۳۸	نی
۱۳۹	کرنا
۱۳۹	سرنا
۱۴۰	سازهای کوبی
۱۴۰	طبل
۱۴۰	دهل
۱۴۲	سنج
۱۴۲	نقاره

۱۴۳	سازهای بادی فونگی
۱۴۳	ترومپت پیستون‌دار
۱۴۳	بوگل
۱۴۳	قره‌نی
۱۴۷	استفاده از حیوانات در تعزیه
۱۴۷	اسب
۱۴۷	شتر
۱۴۸	شیر
۱۵۲	نتیجه
۱۵۳	توضیحات
۱۵۷	بخش عملی (جامه‌ای جدید بر قامتی کهن)
۱۸۶	فهرست منابع و مأخذ
۱۹۶	چکیده انگلیسی

فهرست تصاویر

شماره تصاویر	صفحه
۱. بخشی از یک برگ از شاهنامه طهماسبی	۲۲
۲. مصیبت کربلا، قاجار، موزه بروکلین	۲۲
۳. زره چهارآینه، قرن ۱۶، عصر صفویه	۲۳
۴. کلاه خود صفوی، موزه متروپلیتن	۲۴
۵. کارگاه عبابافی	۲۷
۶. یراق زربفت روی عبا، محسن هاشمی تعزیه خوان	۲۷
۷ و ۸. عبا، مجموعه شخصی مرحوم هاشم فیاض	۲۸
۹. جبه، صفاریان، تعزیه خوان	۳۳
۱۰. جبه، تعزیه خوان، میگون	۳۳
۱۱. جبه، تعزیه حسینیه بغ دامغان	۳۴
۱۲. چوخا	۳۴
۱۳. شصت بستن دیو، تعزیه برگزار شده در خانه نمایش	۳۵
۱۴. عمامه پولک دوزی شده	۳۸
۱۵. عمامه تحت الحنک	۳۸
۱۶. چفیه عقال، قودجان	۴۰
۱۷. دستمال سروسر بند، میگون	۴۰
۱۸. روبنده، فشم	۴۱

۴۱. ۱۹. روبنده اولیا، قودجان
۴۱. ۲۰. روبنده اولیا، فسا
۴۳. ۲۱. کلاه فرنگی در تعزیه بازار شام
۴۳. ۲۲. تعزیه بازار شام، نئد
۴۴. ۲۳. تاج، ساخته آقای مقدر
۴۴. ۲۴. تاج، مجموعه شخصی مرحوم هاشم فیاض
۴۶. ۲۵. مجموعه کلاه نمدی، مرحوم فیاض
۴۶. ۲۶. کارگاه نمدمالی
۴۷. ۲۷. کپنک چوپان
۵۱. ۲۸. خفتان ورنی، میگون
۵۲. ۲۹. گل میخ
۵۲. ۳۰. ساعد بند، مجموعه شخصی مرحوم فیاض
۵۳. ۳۱. تعزیه طالقان، ساعد بند و کمر بند چرمی
۵۶. ۳۲. مراحل زره سازی
۵۷. ۳۳. زره بافته شده توسط خانوم شهربانو کاظمی
۶۰. ۳۴. کلاه خود صفوی موزه متروپلین
۶۱. ۳۵. دو نمونه کلاه خود معاصر موجود در کارگاه استاد شهربانو کاظمی
۶۲. ۳۶. کلاه خود تعزیه میگون ۹۱
۶۶. ۳۷. سپر پوست کرگدن مجموعه شخصی «مرحوم هاشم فیاض»

- ۶۷-۶۹ ۳۸-۴۲. سپر قلمزنی مجموعه شخصی «مرحوم هاشم فیاض»
- ۶۹ ۴۳. سپرهای معمولی و بدون قلمزنی معاصر از مجموعه شخصی مرحوم هاشم فیاض
- ۷۰ ۴۴. شمشیر دوره قاجار موزه ویکتوریا آلبرت
- ۷۱ ۴۵. دو نمونه از شمشیرهای مجموعه خصوصی مرحوم هاشم فیاض
- ۷۳ ۴۶-۴۷. خنجر دوره قاجار از موزه ویکتوریا آلبرت
- ۷۴ ۴۸. خنجر در تعزیه دامغان
- ۷۴ ۴۹. خنجر در تعزیه قودجان
- ۷۵ ۵۰. سرنیزه عهد صفوی، موزه متروپلیتن
- ۷۵ ۵۱. سر نیزه معاصر موجود در مجموعه شخصی مرحوم هاشم فیاض
- ۷۶ ۵۲. نیزه در تعزیه میگون ۱۳۹۱
- ۷۸ ۵۳. گرز چوبی، در مجموعه کارهای آقای نادعلی زاده
- ۷۹ ۵۴. گرز فلزی در مجموعه شخصی مرحوم هاشم فیاض
- ۷۹ ۵۵. گرز فلزی عهد قاجار موجود در کاخ گلستان
- ۸۰ ۵۶. گرز آتشین
- ۸۰ ۵۷. تبرزین دست درویش، تعزیه در روستای کره موچی
- ۸۱ ۵۸. تبرزین موجود در بنیاد علمی تعزیه
- ۸۱ ۵۹. تبرزین موجود در مجموعه شخصی مرحوم هاشم فیاض

۸۱. ۶۰. تبریزین دوره قاجار موجود در موزه بروکلین
۸۳. ۶۱. زیورآلات در مجموعه شخصی مرحوم هاشم فیاض
۸۷. ۶۲. کشکول چوبی ، موزه ویکتوریا آلبرت، قرن ۱۹م
۸۷. ۶۳. کشکول فلزی ، موزه ویکتوریا آلبرت، قرن ۱۹م
۸۸. ۶۴. کشکول چوبی، موزه متروپلیتن، قرن ۱۹م
۸۸. ۶۵. کشکول چوب و فلز، موزه متروپلیتن، قرن ۱۸ و ۱۹م
۸۹. ۶۶-۶۷. کشکول های معاصر موجود در بنیاد علمی تعزیه
۹۰. ۶۸. عصای منبت کاری شده در مجموعه شخصی مرحوم هاشم فیاض
۹۰. ۶۹. عصا در تعزیه ، تهران ۱۳۹۱
۹۱. ۷۰. تیر و کمان در تعزیه کره موچی
۹۱. ۷۱. تیر و کمان در تعزیه
۹۴. ۷۲-۷۳. نمونه چکمه چرمی با تزئین دوخت و سوخت روی چرم ، تعزیه میگون ۱۳۹۱
۹۵. ۷۴-۷۵. دو نمونه گیوه در مجموعه شخصی مرحوم هاشم فیاض
۹۶. ۷۶-۷۷. نعلین، مجموعه شخصی مرحوم هاشم فیاض
۹۹. ۷۸. ماسکهای موجود در مجموعه شخصی مرحوم هاشم فیاض
۱۰۰. ۷۹. ماسکهای موجود در کاخ گلستان ، قاجاریه، تکیه دولت
۱۰۶. ۸۰. سکوی گرد

۱۰۶. ۸۱. سکوی مستطیل ، حسینیه نطنز
۱۱۰. ۸۲-۸۳. چادر ، تعزیه عطاآباد
۱۱۲. ۸۴. زنجیر و کنده، تعزیه قودجان ۱۳۹۰
- ۱۱۶-۱۱۵. ۸۵-۸۶. پرچم زربفت کرمان ، قرن ۱۷، موزه متروپلیتن
۱۱۷. ۸۷. تعزیه در فرهنگسرای اشراق
۱۱۷. ۸۸. تعزیه ملحق کردن سرها
۱۱۸. ۸۹. کتل، موزه مردم شناسی، شاهرود ۱۳۹۲
۱۱۹. ۹۰. پنجه، نقره، قرن ۱۸م
۱۲۰. ۹۱. پرچم و پنجه در تعزیه قودجان
۱۲۴. ۹۲. علامت سه تیغ، سالن عاشورا، کاخ گلستان، تکیه دولت، قاجاریه
۱۲۵. ۹۳. طلاکوب روی فولاد، بخشی از علم ساخته استاد صفر
۱۲۶. ۹۴. مشبک و طلا کوبی روی علم
۱۲۷. ۹۵. حجم دست در علم
۱۲۸. ۹۶. مرغ بسما.. ، خام بدون طلا کوب و بنفش کاری
۱۲۹. ۹۷. پرنده سازی
۱۲۹. ۹۸. اژدر سازی
۱۳۰. ۹۹. سراحی و سر تبر در علم

- ۱۳۵ ۱۰۰. توغ، صفوی
- ۱۳۶ ۱۰۱. نخل در فضای تکیه یزد، عاشورای ۱۳۹۰
- ۱۳۶ ۱۰۲. نقاشی قهوه خانه و کتیبه، کاخ گلستان، سالن عاشورا
- ۱۴۴ ۱۰۳. نی، کاخ گلستان، موزه مردم شناسی
- ۱۴۴ ۱۰۴. کونا، کاخ گلستان، موزه مردم شناسی
- ۱۴۴ ۱۰۵. سرنا، موزه مردم شناسی
- ۱۴۵ ۱۰۶. دهل
- ۱۴۶ ۱۰۷. نقاره
- ۱۴۹ ۱۰۸. اسب در تعزیه قودجان
- ۱۵۰ ۱۰۹. جل اسب، سالم عاشورا کاخ گلستان
- ۱۵۱ ۱۱۰. شتر در تعزیه نطنز
- ۱۵۱ ۱۱۱. شیر در تعزیه استان مرکزی

مجموعه هنرهای سنتی ایران که صنایع دستی یکی از مهمترین شاخه های آن است پیوسته در تلاطم پاسخ به چگونگی و چرایی آن است، صنایع دستی مثابه ی هنرهای کاربردی یا صرفاً تزئینی یا موزه ای؟ بررسی حضور مجموعه هنرهای صنایع دستی در هنرهای دیگر می تواند پاسخی به این مسئله باشد. نمایش های سنتی ایران نیز بخشی از هنرهای سنتی است و نمایش تعزیه نیز جزئی از آن. بنابراین بررسی کاربرد صنایع دستی در این گونه از نمایش (تعزیه) می تواند مشترکات بیشتری را میان دو هنر به ظاهر متفاوت نمایان سازد. این پایان نامه با عنوان "شناخت و بررسی کاربرد صنایع دستی در نمایش تعزیه ایران معاصر" در سه فصل بررسی خواهد شد.

فصل اول این پژوهش تنها به ارائه ی شرح مختصری از روند شکل گیری تعزیه بسنده کرده و در فصل دوم با عنوان لباس و ملحقات همراه بازیگر، به بررسی تمام آنچه از لباس و ملحقات همراه بازیگر که به صحنه نمایش می آید، از ادوات جنگی گرفته تا ماسک ها، می پردازیم. این بررسی شامل مختصر تعریفی از ویژگیهای نوعی و نمایشی لباس های مذکور و معرفی و توضیح از منظر صنایع دستی به کار رفته در آنها (در صورت مشاهده) می-باشد.

فصل ۳ این پایان نامه با عنوان صحنه و عناصر صحنه، به بررسی صحنه ی نمایش تعزیه و ابزار و ادوات به کار رفته در آن پرداخته است، در این فصل نیز همانند فصل دوم پس از تقسیم بندی کلی وسایل استفاده شده، تعریفی از صنایع دستی مربوطه ارائه شده است. در فصل چهارم نیز ضمن نگارش گزارشی از روند اجرای پروژه ی عملی پیشنهاداتی کاربردی جهت بهبود کیفیت بصری در لباس و ملحقات تعزیه با عنوان "جامه ای جدید بر قامتی کهن" ارائه گردیده است.

امید است با توجه به مشکلات و سختی های موجود در روند پژوهش از جمله جمع آوری اطلاعات و تصاویر مربوط به هر فصل با توجه به بازه ی زمانی ۱۰ روزه نخست ماه محرم در اجر ای تعزیه و پراکندگی مکانی حوزه ی تحقیق، همچنین نیافتن مطالب مستقیمی از دیدگاه صنایع دستی در باب تعزیه و حضور آن در فضای نمایشی (با توجه به میان رشته ای بودن موضوع پژوهش) گامی کوچک در کمک به پژوهش های مشابه آینده در زمینه ی هنرهای غنی سنتی ایران برداشته باشیم.

کلیات

بیان مسئله:

شناخت هر چه بیشتر مجموعه هنرهای صنایع دستی و بررسی کاربرد این مجموعه در راستای حفظ و ادامه ی حیات آن، در سرزمینم ایران، بزرگترین انگیزه‌ی اینجانب در طی این مسیر دشوار و پُر تلاطم بوده است.

از آنجا که هنرهای نمایشی مجموعه‌ای از چندین هنر در راستای یکدیگر است، بررسی کاربرد صنایع دستی در این مجموعه می‌تواند نمایانگر هر چه بهتر جایگاه صنایع دستی در هنرهای دیگر همچون صحنه پردازی و طراحی لباس باشد. نمایش‌های سنتی که به گفته‌ی ویلیام اُ. بیمن تعزیه و روحوضی دو سنت اصلی رایج در آن است، زیر شاخه‌ای از هنرهای نمایشی ایران است که همچون صنایع دستی در مجموعه هنرهای سنتی قرار می‌گیرند. در این پژوهش به منظور بررسی و شناخت جایگاه و کاربرد صنایع دستی در این گروه از هنرها، که در واقع برای آگاهی هر چه بیشتر از قابلیت‌های صنایع دستی و حضور آن در زمینه‌های مختلف هنری صورت می‌گیرد، نفایش تعزیه، به دلیل قابلیت‌های ویژه و اهمیت خاص آن از لحاظ دینی و اعتقادی انتخاب شده است و در قالب سه بخش اصلی از عناصر بصری خود: لباس - ماسک و صحنه مورد بررسی قرار می‌گیرد.

موقعیت مکانی این پژوهش مطابق عنوان آن ایران است که با توجه به تعدد و تنوع فرهنگی و قومی و گوناگونی زمانی و با عنایت به اقلیم در هر منطقه از آن، شکل یکسانی از تعزیه دیده نمی‌شود، اما ادوات کاربردی در آن‌ها با اندک تفلوتی تقریباً مشترک است. لذا در این پایان‌نامه با آگاهی از این موضوع، به طور کلی آن چه در تمامی تعزیه‌ها در نقاط مختلف کشور مورد استفاده قرار می‌گیرد، در نظر گرفته شده است. همچنین دوره و زمان این پژوهش نیز عصر حاضر و در واقع معاصر است. هر چند که درصد زیادی از اطلاعات آمده در این پژوهش بر مبنای یافته‌ها و مشاهدات محقق طی سال جاری و یا اطلاعات مربوط به اجرای تعزیه در تاریخی حدود ۵۰ سال گذشته است، ذکر این نکته ضروری است که «ابتدای سلطنت ناصرالدین شاه قاجار تا کنون» به عنوان دوره‌ی معاصر در نگارش کلی این پایان‌نامه در نظر گرفته شده است.